MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता

July To Sept. 2018
Issue-24, Vol-02

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

Editorial Board & Advisory Committee

1) Dr. Vikas Sudam Padalkar (Japan)
2) M.Saleem, Sialkot (Pakistan)
3) Dr. Momin Mujtaba (Saudi Arebia)
4) N.Nagendrakumar (Sri Lanka)
5) Dr. Wankhede Umakant (Maharashtra)
6) Dr. Basantani Vinita (Pune)
7) Dr. Upadhya Bharat (Sangali)
8) Jubraj Khamari (Orissa)
9) Krupa Sophia Livingston (Tamilnadu)
10) Dr. Wagh Anand (Aurangabad)
11) Dr. Ambhore Shankar (Jalna)
12) Dr. Ashish Kumar (Delhi)
13) Prof.Surwade Yogesh (Satara)
14) Dr. Patil Deepak (Dhule)
15) Dr. Singh Rajeshkumar (Lucknow)
16) Dr. Ashlesha Mungi (Baramati)
17) Dr.Patwari Vidya (Jalna)
18) Dr. Maske Dayaram (Hingoli)
19) Dr.Padwal Promod (Waranasi)
20) Dr.Lokhande Nilendra (Mumbai)
21) Dr.Narendra Pathak (Lucknow)
22) Dr.Bhairulal Yadav (West Bangal)
23) Dr.M.M.Joshi, (Nainital)
24) Dr.Sushma Yadav (Delhi)
25) Dr.Seema Sharma (Indor)
26) Dr. Choudhari N.D. (Kada)
27) Dr. Yallawad Rajkumar (Parli v.)
28) Dr. Chandrashekhar D. Wani (Jalgaon)
29) Dr. Awasthi Sudarshan (Parli v.)
30) Dr. Prema Chopde (Nagpur)
31) Dr Watankar Jayshree
32) Dr. Saini Abhilasha,
33) Dr. Vidya Gulbhile (M.S.)
34) Dr. Kewat Ravindra (Chandrapur)
35) Dr. Pandey Piyush (Delhi)
36) Dr. Suresh Babu (Hydarabad)
37) Dr. Patel Brijesh (Gujrat)
38) Dr. Trivedi Sunil (Gujrat)
39) Dr. Sarda Priti (Hydarabad)
40) Dr. Nema Deepak (M.P.)
41) Dr. Shukla Neeraj (U.P.)
42) Dr. Namdev Madumati (M.P.)
43) Dr. Kachare S.V. (Parli-v)
44) Dr. Singh Komal (Lucknow)
45) Dr. Pawar Vijay (Mumbai)
46) Dr. Chaudhari Ramakant (Jalg

Indexed

IMPACT FACTOR 5.131 iijif

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Note : The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. 'Printing Area' dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute,academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

http://www.printingarea.blogspot.com

26) [illegible]
[illegible] ||123

27) आर्यसमाजाचे राष्ट्र बांधणीतील योगदान व देणं
प्रा.डॉ. आर.बी. लक्षटे, देगलूर ||124

28) संताचे सामाजिक कार्य
प्रा. विद्यासागर आप्पासाहेब वाघेरे, पुणे ||126

29) ग्रंथालय चळवळ आणि ग्रंथालय कायदे
प्रा. दिलीप गोविंदा पाटील, जिल्हा– रायगड ||127

30) उच्च शिक्षा में संगीत की स्थिति
डॉ. प्रभा बजाज, जयपुर ||132

31) कौशल विकास योजना का भारतीय युवाओं पर प्रभाव का अध्ययन
डॉ. कमलेश बाबू गौतम, लखीमपुर खीरी (उ.प्र.) ||135

32) मृणाल पाण्डे के कथा–साहित्य में जाति–भेद एवं वर्ग भेद की समस्या
डॉ. यासमीना जान, शोपियान, कश्मीर ||139

33) छत्तीसगढ़ की प्रमुख जैन प्रतिमाऐं
डॉ. प्रीति पाण्डे, उज्जैन (म.प्र.) ||142

34) प्राचीन काल में जैन शिक्षा सिद्धान्त एवं लेखन कला
डॉ० संज्ञा, रामगढ़, हजारीबाग ||145

35) वित्तीय समावेशन में बैंक सेवकों की भूमिका
डॉ. नरेन्द्र पाल सिंह & डॉ. अनुज कुमार विष्नोई, करनाल ||149

36) समकालीन समाज में भारतीय महिलाए: चुनौतियाँ एवं समाधान महिला शिक्षा...
प्रिया सिंह, Gorakhpur ||154

37) भ्रण–हत्या से संबंधित नीतिशास्त्रीय समस्याओं का विश्लेषणात्मक विवेचना
Dr. Rosy Kant, Hazaribagh ||159

www.vidyawarta.com/03_ http://www.printingarea.blogspot.com

येथ अर्जुना माझे पण। सार्थक एक ।। (९/४५६) ज्ञाने.
म्हणौनी सानथोर न म्हणांवे। उंचनीच भाव सांडावे
एक मीचि ऐसे मानावे। वस्तु जाताते ।। (१०/३०५) ज्ञाने.
म्हणौनी आईके पार्था । हे वर्णभेद संस्था
मी कर्ता नव्हे सर्वथा। याचिलागी।। (४/८१)
– ज्ञानेश्वर
महारासी सिवे कोपे। ब्रह्मण तो नव्हे
तया प्रायश्चित काही। देह त्यागा करीता नाही।। – तुकाराम

६) ऐहिक कर्म प्रवृत्तीपर अभंग :-

ज्ञानेश्वर –
जयाचे ऐहिक धड नाही। तयाचे परम पुससी कायी।। (ज्ञाने. ४/१५५)
उद्यमाचेनि मिसे। मग समृद्धीजात आपैसे। घर रिघे।। (ज्ञाने. ६/३४५)
विहित कर्म पांडवा। आपुला अनन्यु बोलवावा
आणि हेचि प्रेमसेवा। सर्वात्मकाची।। (ज्ञाने. १८/९०२)
तेया सर्वात्मा ईश्वरा। स्वकर्म कुसुमांची वीरा ।
पूजा केली होय अपारा। तोखालागी।। (ज्ञाने. १८/९१३)
तुकाराम
मिराशीचे म्हणूनी शेत। नाही देत पीक उभे।।
जोडोनिया धन। उत्तम व्यवहारे
उदास विचारे। वेंच करी।।
भिक्षापात्र अवलंबिणे। जळो जीणे लाजिरवाणे।।
असाध्य ते साध्य । करीता सायास
कारण अभ्यास। तुका म्हणे।। (तुका. गाथा)

७) परधर्म / परचक्र आक्रमणाविरोधी विचार :-

संत तुकाराम
धर्मरक्षावयासाठी। आटी करणे आम्हांसी।
रात्रंदिन आम्हा। युद्धाचा प्रसंग। अंतर्बाह्य जग ।आणि मन।।
दया तिचे नांव । करी भूताचे पाळण। आणिक निर्दाळण। कंटकांचे।।
तुकारामांचे पाईकाचे अभंग गनिमा कावा शिकवतात
संत एकनाथ
देवद्रोही, देशद्रोही। भूतद्रोही जीवघातक
धर्मद्रोही, दुःखदायक। यांसी अवश्य मारावे ।। (भावार्थ रामायण)

अशाप्रकारे संतांनी समाजव्यवस्थेचा सूक्ष्म अभ्यास करून, तत्कालीन ग्रंथांचा अभ्यास करून समाज व्यवस्था निष्क्रय करणारी जूनी तत्वज्ञाने (जैन, बौद्ध, शांकरमत इत्यादी) खोडून समाजाला कर्मप्रवृत्त केले. ऐहिक धर्माला प्राधान्य दिले. स्त्री-शूद्रातिशूद्रामध्ये विचारांचे स्फूलिंग निर्माण करीत त्यांच्या वेदनांना उद्गार दिले. जातिव्यवस्थेला विरोध करीत समाजिक समतेचा पुरस्कार केला. असे हे संतांचे समाजिक विचार आजच्या काळातही उपयुक्त आहेत.

29

ग्रंथालय चळवळ आणि ग्रंथालय कायदे

प्रा. दिलीप गोविंदा पाटील
ग्रंथपाल,
को.ए.सो. लक्ष्मि शालिनी महिला महाविद्यालय,
पेझारी – अलिबाग, जिल्हा– रायगड

सर्वांना मोफत शिक्षण द्यावयाचे असेल तर व प्रौढांसाठी विनामूल्य ग्रंथ सेवेची जोड नसेल, तर ते छपरा शियाय असलेल्या मातीच्या घरासारखे होईल.
– डॉ. एस. आर. रंगनाथन

सारांश:

प्रस्तुत लेखात 'ग्रंथालय विस्तार' या अर्थी चळवळ हा शब्द वापरला आहे. ग्रंथालयाचा विस्तार कसा होत गेला याबद्दल थोडक्यात विवेचन करण्याचा प्रयत्न या लेखात केलेला आहे. या विस्ताराबरोबरच वेगवेगळ्या काळातील पुस्तकसंग्रह, पुस्तकाचा उपयोग, वाचकांचे प्रकार, ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन, ग्रंथालय सेवेतील वेळोवेळी झालेले बदल इत्यादी बाबीचा संक्षिप्त आढावा घेतलेला आहे. ग्रंथालय आणि ग्रंथालय सेवा या संकल्पना जनतेशी संबंधित आहेत. म्हणजे विशिष्ट प्रकारच्या सेवांच्या जनतेशी व पर्यायाने समाजाचा विकास घडवून आणण्यासाठी याची आवश्यकता असते. त्या सेवांचा ठराविक दर्जा असावा, त्यात सातत्य राहावे त्यासाठी राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवर यासंबधी कायदा असेल तर निश्चितपणे त्याचा फायदा होतो. यु. एस. ए. आणि यु. के. या देशांमध्ये राष्ट्रीय पातळीवर असे कायदे आहेत. त्याच्या आधारामुळे शासनाचा सर्वांगीण आधार मिळून ग्रंथालये सामाजिक विकासासाठी मदत करत आहेत. भारतात राष्ट्रीय पातळीवर असा कायदा संमत झाला नाहीय पण अनेक राज्यांमध्ये असे कायदे झालेले आहेत. याशिवाय ग्रंथालय कायद्याची तत्वे अश्या कायद्यात स्पष्ट

झालेली आहेत. ज्या कायद्यामुळे या तत्वाचे पालन करता येते, तो कायदा उत्तम ठरतो व जनतेला जास्तीत जास्त ग्रंथालय सेवा मिळवून देतोय आणि ग्रंथालय प्रशासकांनाही महत्वाची कामगिरी करावयाची असते.

प्रस्तावना:

कायदा म्हणजे शासनाला सुव्यवस्थित कारभार चालविण्यासाठी, मदत करण्यासाठी राज्यकारभार करणाऱ्या लोकांना दिलेल्या सूचना अथवा मार्गदर्शन होय. ग्रंथालय व समाज यांचा संबंध, परस्परावलंबी आहे. प्राचीन काळापासून ग्रंथालये अस्तित्वात होती. त्यानंतर त्याचा विकास होत गेला. पण ग्रंथालय चळवळीला वेग मात्र आधुनिक काळात आलेला आहे. पाश्चिमात्य देशात विशेषत: इंग्लंड, अमेरिका यासारख्या विकसित देशांना ग्रंथालयाचे महत्व पटले होते. म्हणून तेथे ग्रंथालय चळवळ रुजली. व्यक्तीच्या जीवनात ग्रंथालयाला महत्व आहे. ग्रंथालय सेवा मोफत मिळणे हा त्या व्यक्तीचा हक्क आहे. पण तशी सेवा देणे ही देशाची जबाबदारी आहे. हा यामागील हेतू आहे. ग्रंथालय चळवळ खऱ्या अर्थाने घम्ह्मघ पासून सुरु झाली. श्री. दत्तोपंत जोशी यांनी पुढाकार घेवून मोफत सार्वजनिक ग्रंथालये या विषयावर चर्चा करण्यासाठी एक अधिवेशन बोलावले होते. बॅरिस्टर जयकर या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. त्यानंतर १९२६ ते १९३६ या दहा वर्षात अनेक अधिवेशनाचे आयोजन करण्यात आले. श्री. जोशी यांच्या प्रयत्नाचे फलस्वरूप म्हणजे महाराष्ट्र ग्रंथालय संघाची स्थापना होय. सन १९२१ ते १९६२ या कालावधीत एकूण दहा ग्रंथालय संघ स्थापन झाले. एकूणच ग्रंथालय स्थापनेला यामुळे देशभरात गती मिळाली. वेगवेगळ्या एक विचाराचे व एक ध्येयाचे व्यावसायिक जेव्हा एकत्र येवून आपला समूह बनवितात तेव्हा अश्या समूहांना 'संघ' असे म्हणतात. ग्रंथालय व्यावसायिकांचे सुद्धा असे अनेक संघ स्थापन झालेले आहेत. अश्या संघाच्या पाठपुराव्या मुळे देशात ग्रंथालय कायदे निर्माण झाले.

ग्रंथालय चळवळीसंदर्भात तीन कालखंड.

१. मुद्रणकलेआधीचा काळ:

भारतात अतिप्राचीन गुरुकुल पद्धती ही एक प्रकारे शिक्षण केंद्रे होती. इ.स. ४०० च्या सुमारास नालंदा विद्यापीठे स्थापन झाले. ते बौद्ध संस्कृतीचे केंद्र होते. तेथील ग्रंथसंग्रह विपुल प्रमाणात होता. पर्यटकानी, अभ्यासकांनी तेथील ग्रंथ संग्रह चीनला बरोबर नेल्याच्या नोंदी इतिहासात आहेत. सम्राट अशोकाच्या काळानंतर विद्यापीठे निर्माण होवू लागली. गुप्त घराण्यातील रजनी ग्रंथालय विभागाला धर्मगंज असे नांव दिले होते. त्या विभागाच्या रत्नसागर, रत्नदधी, रत्नरंजक अश्या इमारती होत्या. तेथील ग्रंथसंग्र ताडपत्रीवर लिहिलेला होता. नालंदा प्रमाणे तक्षशीला, ओदन्तपुरी, मिथीला, विक्रमशीला, वाराणसी या विद्यापीठातही ग्रंथसंग्रह उपलब्ध होता. यात पाली व संस्कृत ग्रंथाच्या प्रति उपलब्ध होत्या. अकबरानंतर भारतात अशांत परिस्तिथी होती. सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनामध्ये स्थिरता नव्हती. तरी सुद्धा व्यासंगी पंडित व विद्या प्रेमी राजे यांच्यामुळे ग्रंथसंग्रह अबाधित राहिले. राजा भोज, अनुपसिंह, कविन्द्रचार्य, यांच्यासारख्याचे ग्रंथसंग्रह उल्लेखनीय होते. तंजावरच्या सरस्वती महाल ग्रंथालयाची स्थापना याच काळात झाली. हे भारतातील सर्वात प्राचीन ग्रंथालय आहे.

सामान्य भाषेत समजेल अश्या मराठी भाषेत मुक्ताबाई, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, निळोबा. वगैरे संतानी बरेच काव्यात्मक लिखाण केले. अश्या तऱ्हेने पश्चिम महाराष्ट्रात हस्तलिखिते व त्याच्या निर्मितीबरोबरच ग्रंथालयाचा प्रसार होण्यास प्रारंभ झाला. ही हस्तलिखिते लिहिण्यास बराच वेळ लागत असे व हे लिखाणाचे काम अत्यंत जिकरीचे होते. अशी हस्तलिखिते लाल रंगाच्या कपड्यात गुंडाळून लाकडी फळ्यामध्ये बांधून त्याचे रक्षण केले जात होते. ही हस्तलिखिते केवळ खास वाचकांनाच पाहायला मिळत. पुस्तकांची निर्मिती व त्याचे संरक्षण या बाबतीत संत रामदास अग्रगण्य होते. त्यांच्या 'दासबोध' नावाच्या ग्रंथात हस्तलिखिते लिहिण्यासंबधी त्यांनी उपयुक्त सूचनां केल्या आहेत. उदा. कागदाचा वापर, शाई, लिहिण्यासाठी उपकरणे, हस्ताक्षर, इत्यादी बाबतीत उत्तम मार्गदर्शन केले. त्यात उत्तम, ठळक हस्ताक्षर, व टिकाऊ कागद, यावर उत्तम भर दिलेला दिसतो. अश्या तऱ्हेने ग्रंथालयातील ग्रंथ नैसर्गिक माध्यम किंवा कागदावर लिहिलेले असत.

२.स्वातंत्र्यपूर्व काळ:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीश राज्य, भारतात स्थापन झाल्यानंतर महाराष्ट्रात शिक्षण प्रसार करण्याची पावले ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी उचलली. ज्ञान प्रसारासाठी ग्रंथालयाची स्थापना होवू लागली. त्यामध्ये, ब्रिटीश अमंल कायदा 'द एशियाटिक सोसायटी' ही कोलकाता येथे १७८४ मध्ये स्थापन झाली. अठराव्या शतकात ब्रिटिशांनी काही सार्वजनिक ग्रंथालये स्थापन केली व चेन्नई, कोलकाता, व मुंबई येथे शैक्षणिक ग्रंथालये स्थापन केली. बडोदा नरेश श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांनी त्यांच्या संस्थानात जिल्हा, तालुका, व ग्राम ग्रंथालय स्थापनेला महत्व दिले. यासाठी त्यांनी डब्ल्यू. ए. बारडन यांची मदत व सहकार्य घेतले. लायब्ररी मिसेलेनी नियतकालिक मासिक सुरु केले. त्यामुळे ग्रंथालय चळवळीचे प्रतिसाद त्याठिकाणी उमटले. शैक्षणिक गरजांमुळे ग्रंथालय चळवळीचा प्रवाह वाहता राहिला. चेन्नई लायब्ररी असोशियेसन (१९२८) ने डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या नेतृत्वाखाली महत्वाच्या ग्रंथालयीन सेवा दिल्या. व अनेक मार्गांनी ग्रंथालय चळवळ वाढविण्याचे कार्य केले.

अ.लिटररी सोसायटी ऑफ बॉम्बे :

सर्वात प्रथम, दि. २६ नोव्हेंबर १८०४ रोजी मुंबईत या ग्रंथालयाची स्थापना झाली. भारताबद्दलच्या उपयुक्त माहितीचा प्रसार करण्याच्या उद्देशाने सोसायटीची स्थापना झालेली होती. मुंबईची मेडिकल व लिटररी ग्रंथालये डॉ. स्कट यांनी १७८९ मध्ये स्थापन केली होती. ती लिटररी सोसायटीने १८०५ मध्ये विकत घेतली. हे ग्रंथालय पुढे मुंबईच्या टाउन हाल मध्ये स्थलांतरीत करण्यात आले. त्या काळात या ग्रंथालयाचे सभासदत्व केवळ ब्रिटीश नागरिकांचा होते. परंतु १८३० नंतर भारतीय नागरिकांना देखील सभासदत्व उपलब्ध करण्यात आले.

ब.बाम्बे ब्रंच रॉयल एशियाटिक सोसायटीय

सर जान माल्कम यांच्या सूचनेनुसार, १८२७ मध्ये लिटररी सोसायटी ग्रेट ब्रिटन आयर्लंड च्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीत विलीन झाली. अश्या तऱ्हेने लिटररी सोसायटीच्या ग्रंथालयाचे नांव बदलून दि. ह्यक्त जानेवारी १८३० रोजी 'बाम्बे ब्रंच रॉयल एशियाटिक सोसायटी' असे करण्यात आले. महाराष्ट्रात ग्रंथालय प्रसाराची सुरवात या ग्रंथालयाच्या स्थापनेने झाली. महाराष्ट्रात ग्रंथालय प्रसारातील हा पहिला टप्पा समजला जातो. पुढे या ग्रंथालयाचे नांव नंतर 'एशियाटिक सोसायटी ग्रंथालय' असे बदलण्यात आले.

क.महाराष्ट्रातील ग्रंथालय प्रसाराचा दुसरा टप्पा स्थानिक ग्रंथालयाची स्थापना होय. ब्रिटीश सरकाने मुंबई इलाख्यात १८१८ मध्ये मुलकी व लष्करी ठिकाणाची स्थापना केली. त्याचबरोबर सुरत, पुणे, बडोधा, रत्नागिरी, अश्या ठिकाणी स्थानिक ग्रंथालयाची सुरवात झाली.

ड.पहिले सार्वजनिक ग्रंथालय 'मुंबई सार्वजनिक ग्रंथालय' या नावाने १८३० मध्ये सुरु झाले. १८४० मध्ये नाशिक सार्वजनिक ग्रंथालय सुरु झाले. १८४५ मध्ये मुंबई नेटिव्ह जनरल ग्रंथालय सुरु झाले. नंतर रत्नागिरी, कोल्हापूर, ठाणे, सातारा, सावंतवाडी, सोलापूर, धुळे व अनेक ठिकाणी १८५० ते १८५५ या काळात स्थापन झाली.

ई.मराठी ग्रंथालये: महाराष्ट्रात ग्रंथालय चळवळीच्या इतिहासातील मराठी पुस्तकाची ग्रंथालये स्थापण्याचे हे पाउल म्हणजे महत्वाचा टप्पा मानला जातो. मराठी ग्रंथसंग्रहालयात १८९३ मध्ये ठाणे येथे मराठी ग्रंथसंग्रहालयाची स्थापना झाली. मुंबईत १८९८ मध्ये मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालाची स्थापना झाली. १९११ पुणे येथे मराठी ग्रंथ संग्रहालयाची स्थापना झाली.

फैजी समिती:

१९३९ मध्ये त्यावेळच्या शासनाने महाराष्ट्रातील ग्रंथालयाच्या कार्याची तपासणी करण्यासाठी श्री ए. ए. फैजी यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. ग्रंथालयाच्या विकासाचा अभ्यास करून त्याचा अहवाल सादर करण्यासाठी या समितीची नेमणूक झाली. शासकीय पातळीवर समितीने सादर केलेला अहवाल मान्य झाला. अहवालातील शिफारसी प्रमाणे मुंबईच्या एशियाटिक सोसायटीचे ग्रंथालय, मुंबई राज्याचे मध्यवर्ती ग्रंथालय , प्रादेशिक ग्रंथालये, अनेक ग्रंथालयांना मान्यता मिळाली. त्यानंतरच्या कालावधीत प्रत्येक प्रादेशिक विभागात जिल्हा, तालुका, शहरे व गाव पातळीवर ग्रंथालयाची स्थापना होवू लागली.

३.स्वातंत्र्योत्तर काळ:

स्वातंत्र्यानंतर शालेय, महाविद्यालयीन, व विद्यापीठ ग्रंथालयाची स्थापना झाल्याने महाराष्ट्र ग्रंथालय चळवळीस फार महत्व प्राप्त झाले. स्वातंत्र्यानंतर स्टेट सेन्ट्रल लायब्ररीचा कारभार एशियाटिक सोसायटीकडे दिला. प्रेस अंड रजिस्ट्रेशन अँक्ट, आणि डिलिव्हरी ऑफ बुक्स अँक्ट १९५४ अन्वये लाखो प्रकाशित पुस्तके एशियाटिक सोसायटीकडे जमा झाली. स्वातंत्र्यानंतर बहुतेक सर्व राज्यात ग्रंथालय संघ स्थापन झाले. भारत सरकारने डॉ. के.पी. सिन्हा (१९५६) यांच्या अध्यक्षतेखाली सार्वजनिक ग्रंथालयाची पाहणी, शिक्षण व ग्रंथालय यांचे सहकार्य सार्वजनिक ग्रंथालयाची साखळी या दृष्टीने विचार करण्यासाठी समिती नेमली होती.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील ग्रंथालय चळवळ:

यु. के. येथील ग्रंथालय चळवळ:

संपूर्ण जगामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयाची सुरवात सन १८५० मध्ये झाली, असे मानले जाते. कारण यु. के. मध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियम १८५० मध्ये पारित करण्यात आला. १९५५ मध्ये स्काटलंड मध्ये १९५५ मध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा पारित करण्यात आला. जगामध्ये सर्वप्रथम सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियम याच वर्षात यु. के. (इंग्लंड) येथे मंजूर करण्यात आला. ग्रंथायल चळवळीला गती देण्यामध्ये कागदाचा शोध, मुद्रणाचा शोध, लोकशाहीचे आगमन, साक्षरतेचा प्रसार तसेच औद्योगिकीकरण यांचा मोलाचा सहभाग आहे. ग्रंथालय अधिनियम पारित करण्यात व ग्रंथालय चळवळीला गती देण्याच्या कार्यात ब्रिटीश म्युझियमचे तत्कालिन सहायक ग्रंथपाल एडवर्ड, ब्रिटीश पार्लमेंटचे सभासद विलियम येवर्त, जोसेफ ब्राथटघ्न व थॉमस ग्रीनवूड यांचे प्रयत्न विशेष उल्लेखनीय मानले जाते.

यु.एस.ए. मधील ग्रंथालय चळवळ:

ग्रंथालय विकासाच्या बाबतीत यु.एस.ए. देश अग्रणी आहे. या देशात सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना व विकास करण्यामध्ये यान्ड्रीव कार्नेगी या विचारवंताचे योगदान महत्वपूर्ण मानले जाते. अमेरिकन ग्रंथालय संघाची स्थापना ४ ऑक्टोंबर १८४६ मध्ये झाली. मेलविल ड्युई संस्थापक–सचिव म्हणून कार्य पाहू लागले. ग्रंथालय प्रशिक्षणाची सुरवात देखील संयुक्त राज्य अमेरिकेत झाली. ग्रंथालय शास्त्रची प्रथम शिक्षणाची सोय करण्याचे श्रेय मेलविल ड्युई यांना जाते.

भारतात ग्रंथालय अधिनियम:

भारतात १९३० मध्ये वाराणसी येथे ग्रंथालय चळवळीचे प्रणेते डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांनी समस्त एशिया संमेलन आयोजित केले होते. या संमेलनात आदर्श ग्रंथालय कायद्याचा मसुदा तयार करून ठेवण्यात आला होता. सन १९३३ मध्ये हे विधेयक मद्रास विधानसभेत मांडले. आणि १९४८ मध्ये डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या सततच्या पाठ पुराव्यामुळे सर्वप्रथम ग्रंथालय मद्रास राज्यात अधिनियम पारित करण्यात आला. याच काळात केंद्र सरकारने एक अधिनियम पारित करून कलकत्ता येथील इम्पिरियल ग्रंथालयाल राष्ट्रीय ग्रंथालय म्हणून घोषित करण्यात आले. अश्या तऱ्हेने डॉ.. एस. आर. रंगनाथन यांच्या प्रयत्नाने प्रथम मद्रास राज्यात ग्रंथालय कायदा झाला. त्यानंतर अनेक राज्यात ग्रंथालय कायदे स्थापन करण्यात आले.

सन. १९५४ मध्ये केंद्र सरकारने डिलिवरी आफ बुक्स अँक्ट पारित करण्यात आला. या कायद्यात १९५६ मध्ये संशोधन करून वर्तमानपत्रे नियतकालीकांचा समावेश करण्यात आला. या कायद्या अंतर्गत प्रकाशकांना आपल्या प्रकाशनाची एक प्रत राष्ट्रीय ग्रंथालय कलकत्ता व एक प्रत इतर तीन सार्वजनिक ग्रंथालयाना भारत सरकारच्या निर्देशानुसार पाठवावी लागते.

भारतातील ग्रंथालय कायदे:

१. कोल्हापूर पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९४५ (कार्यान्वित नाही)
२. चेन्नई पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९४८
३. हैदराबाद पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९५५ (कार्यान्वित नाही)
४. आंध्रप्रदेश पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९६०
५. म्हैसूर पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९४५
६. महाराष्ट्र पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९६७
७. वेस्ट बंगाल पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९७९

८. मणिपूर पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९८८

९. केरळ पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९८९

१०. हरियाणा पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९८९

११. गोवा पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट १९९४

१२. गुजरात पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट २००१

१३. आसाम पब्लिक लायब्ररीज अँक्ट २००१

निष्कर्ष:

एकंदरीत स्वातंत्र्यानंतर, भारतातील बहुतेक राज्यात ग्रंथालय संघ स्थापन झाले. भारत सरकारने डॉ. के. पी. सिन्हा(१९५०) यांच्या अध्यक्षतेखाली सावर्जनिक ग्रंथालयाची पाहणी, शिक्षण व ग्रंथालय यांचे सहकार्य, सार्वजनिक ग्रंथालयाची साखळी या दृष्टीने विचार करण्यासाठी एक समिती नेमली. या समितीच्या अहवालात ग्रंथालयाची कार्ये, प्रशासन व अर्थव्यवस्था, ग्रंथालयीन सहकार, कर्मचाऱ्याचे प्रशिक्षण इत्यादी गोष्टीचा विचार केलेला आहे. भारत सरकारच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये सर्व राज्यातून सार्वजनिक ग्रंथालयासाठी तरतूद केली होती. आसाम, पश्चिम बंगाल, मध्यप्रदेश, गुजरात, राजस्थान इत्यादी ठिकाणी मध्यवर्ती ग्रंथालये, जवळपास शंभर ग्रंथालये स्थापन झाली. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये, जवळपास तीनशे वीस ग्रंथालये स्थापन व्हावीत अशी अपेक्षा होती. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत ग्रंथालय व शिक्षण यांचा संबंध स्थापन करून तरतूद केलेली दिसते. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत ग्रंथालय वाढीसाठी एक तज्ज्ञाची समिती स्थापन केली. पण या समितीने केलेल्या शिफारसीवर कार्यवाही झालेली नाही. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेतही अशीच समिती नेमली होती. या सर्व कायद्यामध्ये ग्रंथालय स्थापन करणे, ग्रंथ उपयोजक व ग्रंथालयीन कर्मचारी यांच्यात सुसंवाद निर्माण करून ग्रंथालये समृद्ध करणे हाच हेतू आहे. ग्रंथालय हे केंद्र सरकारच्या अखत्यारीत की राज्य सरकारच्या अखत्यारीत येणारी बाब आहे, हा प्रश्न महत्वाचा आहे. सध्यातरी हा प्रश्न राज्य सरकारच्या अखत्यारीतील मुद्दा आहे. केंद्र सरकार फक्त राष्ट्रीय ग्रंथालयाकडे लक्ष देते. म्हणून यासाठी कायद्याची बैठक असणे अनिवार्य आहे.

ग्रंथसूची:

१. भगत, रा. तु. : शिक्षणातील थोर विचारवंत, चौतन्य प्रकाशन(२००५), कोल्हापूर.

२. कुलकर्णी सुहास आणि इतर : यांनी घडवलं सहस्त्रक, रोहन प्रकाशन (२००३), पुणे.

३. नरगुंदे, रेवती.: ग्रंथालय आणि सामाजिक विकास, युनिव्हर्सल पब्लिकेशन (२०१३), पुणे.

४. जैन, प्रकाश व इतर: सुलभ ग्रंथालय शास्त्र, विश्व प्रकाशन (२००९), नागपूर.

५. पारखी, गंगाधर र. : ग्रंथालयशास्त्र परिचय, युनिव्हर्सल पब्लिकेशन (२००८), पुणे.

६. कोण्णूर, एम. बी. आणि इतर : ग्रंथालय व माहितीशास्त्रकोश (२००८), पुणे.